

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.030>
УДК 811.161.2.081'42 УДК 811.161.1-2'246:272

С.О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ БІЛІНГВІЗМ В УКРАЇНІ: СПРИЙНЯТТЯ ЗСЕРЕДИНИ ТА ЗОВНІ*

У статті схарактеризовано основні підходи до вивчення українсько-російського білінгвізму в Україні в працях українських і зарубіжних науковців. Фрагментарність інформації, яку зарубіжні дослідники отримують переважно з переписів населення і з праць, опублікованих в Україні, та різний ступінь її достовірності інколи спричиняють викривлення об'єктивної картини, недотримання історичного підходу і дрібні помилки в інформації про Україну загалом.

Українським ученим необхідно активізувати комплексні дослідження мовної ситуації в Україні, координуючи їх за регіонами, з використанням єдиних соціологічних методик. Важливо також адекватно репрезентувати результати цих досліджень на міжнародному рівні.

Ключові слова: білінгвізм, рідна мова, українська мова, російська мова, мова повсякденного спілкування, функціональне навантаження мов, мовна ситуація.

Проблема дослідження реальної мовної ситуації в будь-якій країні є актуальною, тому що навіть за переважної одномовності її мешканців привертає увагу до складу ідіомів¹ (підсистем однієї мови) та їх розподілу за комунікативними сферами, дає змогу створити комунікативну модель будови етнічної мови та порівняти її з моделями інших мов [19]. За взаємодії в суспільстві двох або більше мов ситуація ускладнюється в рази, оскільки, окрім підсистем однієї мови, у взаємодію вступають підсистеми різних мов. Мови можуть впливати одна на одну, а їхні підсистеми — мати різне функціональне навантаження в різних комунікативних сферах,

¹ Ці ідіоми, які в класичному розумінні переважно інтерпретують як гомогенні цілісні структури, у реальному мовленні зазвичай не функціонують [19: 11].

для різних соціальних або виокремлених за територіальною ознакою груп населення. Якщо врахувати, що за кожною мовою в багатомовній країні стоять її мовці, а нерідко ще й зовнішня «група підтримки», тобто певна спільнота за межами цієї країни або навіть ціла держава, стає зрозумілим, що проблема набуває додаткового політичного забарвлення. Мовна ситуація в Україні привертає увагу не лише її громадян, але й науковців і політиків за її межами, а потрактування цієї ситуації нерідко ґрунтується не тільки на результатах об'єктивних досліджень, але й на певній політичній концепції. Звичайно, стосовно України найбільше обговорюють питання українсько-російського білінгвізму як питання взаємодії найпоширеніших мов, які на її теренах перебувають зараз у процесі зміни статусних відношень. Білінгвізм в Україні вирізняється ще й своєю очевидністю, наочністю, тим, що його легко помітити навіть іноземцю. Так, у колективній праці «Україна в очах Німеччини» («Die Ukraine in den Augen Deutschlands») читаємо: «Якщо поглянути на сьогоднішню Україну, то передусім впадає в око двомовність людей. Майже всі українці розмовляють обома мовами у своєму повсякденному житті — українською і російською — з різною інтенсивністю, залежно від регіону та походження»² [43: 35].

Саме тому постало завдання схарактеризувати основні підходи до вивчення українсько-російського білінгвізму та проблеми мовної взаємодії, відображені в низці праць українських і зарубіжних дослідників, і на цій основі сформулювати актуальні завдання, які мають розв'язати саме українські мовознавці. Зарубіжні дослідники, намагаючись бути об'єктивними, ретельно вивчають публікації в Україні, присвячені мовному питанню, законодавчу базу розв'язання мовного питання тощо. Багато хто з них наголошує на змінах, які відбулися за роки незалежності. Так, у публікації в німецькому журналі «Osteuropa» («Східна Європа») натрапляємо на таку оптимістичну характеристику київської ситуації: «Місто Київ, яке разом із Мінськом, Алмати й Бішкеком (тоді Фрунзе) ще наприкінці 1980-х рр. належало до найбільш “зрусифікованих” столиць союзних республік, в останні 10 років утвердилося як значущий український культурний центр: зараз кар'єра в цьому мільйонному місті без знання української мови немислима» [35: 411].

Серед усіх публікацій на цю тему слід виокремити такі, що мають явні ознаки просування «русского мира» та не містять реальних фактів, натомість оцінюють українську мову як таку, що не спроможна забезпечити повноцінну комунікацію. Звісно, такі публікації до уваги не братимемо. Водночас, великій кількості праць російських вчених, присвячених реальному аналізу мовного законодавства та мовних ситуацій у сучасних Україні і Росії, притаманна відмінність підходів до цих ситуацій і потрактування законодавства, і цей факт не можна ігнорувати. Детально це проаналізувала Г. Мацюк [18], тому зауважмо лише, що права української

² Усі переклади цитат з англійської, німецької, російської мов здійснив автор цієї статті.

мови в Україні, де українці становлять близько 80% населення³, за останнім Законом [6], вкрай негативно сприйнятим у Росії, лише наближаються до тих прав, які російська за законодавством має в Росії, де кількість етнічних росіян — 77,7%⁴. Слід пам'ятати також, що українську мову в Росії не зараховано до мов корінних народів, тож права її носіїв законодавчо не зафіксовані, попри те, що до території РФ належить частина етнічних українських земель. Після анексії Криму українська мова, як і кримськотатарська, на його території номінально були визнані державними поряд із російською. Цікаво, що в енциклопедії «Мова і суспільство» («Язык и общество»), яка вийшла друком у Москві 2016 р., вже з'явилася окрема стаття «Кримськотатарська мова» [30: 229—234], підготовлена з урахуванням відповідного шаблону для опису функціонування мов корінних народів, про українську ж лише згадано в статті «Мовна ситуація в республіці Крим» [там само: 743—745]⁵, а сама стаття, на відміну від аналогічних, не має чіткої структури (за сферами функціонування мов) і не містить конкретних даних; статті про українську мову в енциклопедії немає.

Від моменту відновлення Україною незалежності українські вчені, нарешті позбавлені ідеологічних настанов, почали активно вивчати реальну мовну ситуацію в країні, проте лінгвісти й соціологи переважно працювали окремо. Лінгвісти могли досліджувати загальні питання взаємодії мов, звертаючи увагу на деформації, «яких зазнало мовне середовище країни в попередній колоніальний період» [16: 13]⁶, послуговуватися методом спостереження або здійснювати локальні опитування, які характеризували опитану спільноту, але не були статистично достовірними. Соціологи, озброєні спеціальним дослідницьким апаратом (доступ до статистично достовірної вибірки, до спеціальних комп'ютерних програм, які перетворюють масив відповідей на запитання анкети в упорядкований корпус даних, і под.), порушували мовні питання лише побіжно, у загальних рисах. І лінгвісти, і соціологи аналізували також дані переписів населення, з яких можна отримати інформацію про національний та мовний склад населення (рідну мову), але аж ніяк не про реальні мовні вполювання та звички.

Перші комплексні дослідження мовної ситуації після відновлення Україною незалежності з використанням соціологічної методології припадають на початок двотисячних⁷. Практично першим таким дослідженням стало вивчення мовної ситуації в Києві з використанням таких методів, як експертне, фокус-групове дослідження, масове опитування [9]. Їх апробація на матеріалі Києва уможливила в подальшому реалізацію більш масштабного проекту INTAS.

³ За даними перепису населення 2001 р. — 78,8%. Дані масового опитування 2017 р. (прим. 8) засвідчили показник 88,3%.

⁴ За даними перепису населення 2010 р. [30: 390].

⁵ Такі статті присвячені всім суб'єктам РФ.

⁶ Цей напрям активно досліджує Л. Масенко [15: 13].

⁷ Див. про це у статті [26].

Результати масового опитування 2006 р., здійсненого в його межах, узагальнені в колективній монографії «Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації» за редакцією керівника проєкту Ю. Бестерс-Дільгер. Монографію видано двома мовами — українською [1] та англійською [32]. Зарубіжні вчені в цій монографії зосередилися переважно на питаннях мовної політики, які висвітлили за матеріалами українського та міжнародного законодавства та публікацій у ЗМІ (Б. Баурінг, Ю. Бестерс-Дільгер), конкретний аналіз мовної ситуації за даними масового опитування і фокус-групового дослідження виконали українські науковці, які не лише мали доступ до бази даних та активно їх використовували, але й безпосередньо перебували в тому мовному оточенні, яке вони описували: загальний соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації України здійснила Л. Масенко [14], взаємозв'язок між мовними та загальними цивілізаційними орієнтаціями українців простежила Г. Залізняк [7], мовну ситуацію в освіті дослідила О. Калиновська [10], у сфері судочинства і діловодства — Н. Трач [28], розділ про суржик підготували спільно Б. Тарасенко і С. дель Гаудіо [3], який тривалий час живе в Україні й добре розмовляє українською і російською мовами. Дуже зручно для читача, що в додатках до монографії наведено соціологічні параметри опитування [1: 340—343] та анкети з відповідями респондентів (одномірний розподіл) [там само: 344—363].

Протягом 2011—2015 рр. відділ соціолінгвістики Інституту української мови НАН України працював над плановою темою «Мовний побут сучасного українського міста», у якій, безперечно, не можна було обійти увагою проблему взаємодії української і російської мов. Написано колективну монографію, яку рекомендувала до друку вчена рада Інституту, проте внаслідок відсутності фінансування її досі не оприлюднено, а зібрані й опрацьовані дані розпорошені в численних статтях виконавців (загалом понад 80 статей). Щоправда, досить велика частина матеріалів увійшла до колективної статті, підготовленої за матеріалами доповіді на XV Міжнародному з'їзді славистів [27]. Безпосередньо з проблемою взаємодії мов пов'язані й дві індивідуальні монографії, надруковані в цей час — Л. Масенко [17] та О. Рудої [22]. Саме під час роботи над цією темою науковці випрацювали підходи до комплексного оцінювання мовної ситуації та моделювання мовної поведінки окремих груп мовців, зокрема й за допомогою анкетування. У межах теми підготовлено й захищено дві кандидатські дисертації: І. Цар «Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі: структура і функціонування» і В. Шелудько «Мовна особистість сучасного українського державного службовця в професійному дискурсі», у яких, зокрема, апробовано методики такого оцінювання.

2016 р. відділ долучився до виконання міжнародного проєкту під керівництвом М. Вінгендер, у межах якого проведено масове опитування (2017 р.) за такою самою методикою і подібною анкетною⁸, як і 2006 р., але

⁸ Дослідження виконано за підтримки фонду Фольксваген у межах трilaterального проєкту «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-lin-

до нього зі зрозумілих причин не були залучені тимчасово окуповані території Донецької і Луганської областей та АР Крим. На жаль, умови фінансування проекту не передбачали видання окремої монографії, присвяченої українській мовній ситуації, натомість підготовлено два збірники статей його учасників, один з яких вже опубліковано [39]. Українську мовну ситуацію в ньому висвітлюють статті учасників проекту Л. Масенко «Мовний конфлікт в Україні: перспективи врегулювання» [38], Г. Залізняка «Зміна мовної ситуації в Україні як результат Революції Гідності 2013—2014 рр. (за результатами масового опитування)»⁹ [47], О. Рудої «Мовна ситуація в українських медіа в баченні громадськості» [42], О. Данилевської «Соціокультурні деформації мовного середовища в школах України: історія і сучасність» [34], Л. Підкуймухи «Українсько-російський білінгвізм учасників антитерористичної операції в соціокультурній лінгвістичній перспективі» [41], С. Соколової «Двомовне спілкування в Україні: регіональний вимір» [44], Н. Матвеевої «Білінгвізм і диглосія студентів київських університетів» [38], М. Бовсуновської «Історичні і культурні умови функціонування мов у Житомирській області» [33]. Збірник містить також статті, присвячені мовній ситуації, українських дослідників, які не були членами робочої групи, але долучилися до однієї з конференцій за проектом: Л. Ажнюк «Мова ненависті на тлі українсько-російського білінгвізму» [31], І. Цар «Мовна поведінка київської молоді в білінгвальному середовищі» [46], Т. Ткачука «Вибір між українською і російською мовами в багатомовній Україні (Вінницька область)» [45]. До другого збірника, який має вийти друком 2021 р., увійшли статті учасників проекту, підготовлені за матеріалами виступів на підсумковій конференції, їх проблематику окреслено в оглядовій статті, опублікованій раніше в журналі «Українська мова» [23], у цій самій статті подано загальний список публікацій членів робочої групи за проектом, які тією чи іншою мірою спираються на результати опитування і фокус-групових досліджень (загалом понад 30 статей). Комплексно схарактеризовано основні аспекти функціонування української мови як держаної в Україні з використанням даних опитування в колективній статті членів робочої групи соціолінгвістики Інституту української мови, підготовленій за матеріалами виступу на XVI міжнародному з'їзді славістів у Белграді [25].

Результати опитування, разом з іншими даними, активно використала О. Данилевська в монографії «Українська мова в українській школі на початку XXI століття» [2], на матеріалі якої вона захистила докторську дисертацію. У монографії подано цілісну картину функціонування української мови в освітній сфері на основі аналізу параметрів її формальної та фактичної взаємодії як мови державної з російською та інши-

guistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Бі- та мультілінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етномовні конфлікти і контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії) AZ № 90217.

⁹ Г.М. Залізняка координувала виконання власне соціологічної частини дослідження в обох проектах.

ми мовами національних меншин, з мовами, які вивчають як іноземні, тощо. Автор наголосила, що статистичні дані про кількість учнів, які навчаються українською мовою, не відповідають реальним фактам використання мов у системі шкільної освіти, пояснивши це посттоталітарними деформаціями мовної ситуації в країні загалом. Дані опитування і фокус-групових досліджень прислужилися також для написання колективної монографії «Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні», яка зараз проходить етап редагування, саме в ній буде оприлюднено основні соціологічні параметри опитування і повну анкету з відповідями респондентів (одномірний розподіл). У монографії розглянуто проблеми вживання мов за неоднорідності локальних мовних ситуацій, пов'язаної з географічним розташуванням (різні регіони України, міська та сільська місцевість), а також у різних сферах життя українського суспільства: шкільній освіті, сфері ЗМІ та культури, державного управління, торгівлі, науковій сфері. Окрему увагу приділено функціонуванню української мови в молодіжному середовищі. Крім результатів масових опитувань 2017 і 2006 рр., автори спираються на результати власних локальних анкетувань, спостережень за розмовним мовленням різних категорій населення в різних комунікативних ситуаціях, за мовою ЗМІ тощо.

Водночас українська мовна ситуація привертає увагу багатьох зарубіжних учених, які досліджують її переважно віддалено — на матеріалі праць українських науковців, публікацій у ЗМІ, відкритих джерел, електронних ресурсів з даними переписів населення тощо. Загальне враження від цих публікацій: їхні автори щиро намагаються зрозуміти реальний стан справ і напрямок руху. Проте віддаленість від об'єкта спостереження інколи спричиняє те, що деякі науковці позиціонують сучасну Україну як переважно іммігрантську країну, зауважуючи, наприклад: «Значна частина тих, хто прибув [до України] (як відразу після війни, так і в наступні десятиліття), були пов'язані зі збройними силами. Значна частина цих іммігрантів, особливо їхніх нащадків, ідентифікують себе великою мірою з Україною як країною та державою, але мало хто з них ототожнює себе з українською етнічною нацією, що не дивно, оскільки вони не є етнічними українцями» [40: 12]. Для такого висновку потрібне масштабне історико-етнографічне дослідження, якого автор, звісно, не проводив, окрім того, міграційні процеси, які, безперечно, були, охопили різні регіони різною мірою, тому наведене оцінювання занадто спрощене. До того ж, набагато активнішим, порівняно з адаптацією новоприбулих, був процес втрати мовної (а інколи й національної) ідентичності саме етнічними українцями під впливом тих самих міграційних процесів, особливо в деяких регіонах [26: 10], та активної політики русифікації [15: 192—214], тому проблема полягає не лише в адаптації нащадків іммігрантів, а ще більшою мірою у відновленні національної і мовної ідентичності етнічних українців.

Одним з найбільш обговорюваних питань стосовно мовної ситуації України є питання українсько-російського білінгвізму. Неоднозначне

потлумачення самого терміна, точніше, можливість його співвіднесення а) з мовною практикою окремого індивіда (індивідуальна двомовність), б) з мовною практикою групи осіб (колективний білінгвізм), в) з офіційно визнаною двомовністю в державі (державна двомовність), — створює умови для сплутування понять або їх навмисної підміни з метою маніпуляції.

Досліджуючи проблему українсько-російського білінгвізму, зарубіжні автори, особливо ті, що послуговуються переважно даними літератури¹⁰, не перебувають в мовному середовищі, яке вивчають, і не дотичні безпосередньо до матеріалів масових опитувань, орієнтуються на теоретичні положення про сутність білінгвізму та на положення українського законодавства, яке, як відомо, далеко не завжди виконується. При цьому дослідники спираються на стандартне визначення білінгвізму, яке йде від У. Вайнрайха й зафіксоване в довідкових виданнях. Див., наприклад, визначення, яке наводить М. Гофінгоф, посилаючись на німецький словник лінгвістичних термінів Т. Левандовскі (Th. Lewandowski 1976): «Білінгвізм передбачає однаково добре опанування двох мов або оволодіння другою мовою принаймні такою мірою, щоб у конкретному випадку почуватись незалежним від першої мови — загалом бути зрозумілим двома мовами та розуміти їх» [36]. Безперечно, у наведеному визначенні йдеться про індивідуальний білінгвізм. За спорідненого масового білінгвізму, в якому перебувають українці від народження, питання зрозумілості другої мови практично не постає, і тоді критерієм належності до білінгвів нерідко стає можливість активного використання другої мови.

Часом зарубіжні науковці відбирають з результатів спостережень інших авторів переважно те, що відповідає їхній власній концепції. Нерідко використані дані стосуються різних часових зрізів та отримані за різними методиками. Унаслідок цього реальна картина функціонування мов в Україні щонайменше постає не в повному обсязі або не відповідає визначенню «сучасна» стосовно часу оприлюднення інформації. Для прикладу порівняймо інформацію, подану у двох солідних публікаціях тієї самої російської дослідниці Т. Курохтіної, оприлюднених із розривом у 6 років і присвячених різним аспектам взаємодії української і російської мов в Україні [11; 12]. Передусім впадає в око, що, на відміну від українських авторів, які виокремлюють українсько-російський і російсько-український білінгвізм залежно від того, яка мова для індивіда (групи мовців) є першою, авторка послідовно пише лише про російсько-український білінгвізм, напевно, просто не замислюючись над тим, що для більшості українських громадян першою є (і має бути!) українська мова. Як досвідчений дослідник мовних контактів вона слушно звертає увагу на необхідність їх як соціолінгвістичної (взаємодія соціумів), так і психолінгвістичної інтерпретації (проблема індивідуальної двомовності), взаємодії самостійних мовних систем тощо [12: 275]. Утім, за практичного аналізу

¹⁰ При цьому не всі українські джерела однаково доступні, тому нерідко їх добір доволі випадковий.

ситуації використання різних джерел інформації нерідко спричиняє підміну понять, оскільки як свідчення використання мов наведено дані перепису населення про рідну мову¹¹. Для підтвердження того, що «російська мова досі є основною мовою спілкування для більшої частини населення (тобто навіть у тих випадках, коли вона не є рідною)» [12: 278; 11: 351], дослідниця посилається на статтю В. Хмелька, присвячену динаміці й регіональним особливостям лінгвоетнічної структури України [29], стверджуючи, що, начебто за даними українського соціолога, «68% населення країни володіють російською мовою і надають перевагу її використанню в повсякденному житті. Трохи менший відсоток (57%) володіє вільно українською мовою» [12: 278; 11: 351] і що «про переважання у використанні саме української мови у повсякденному спілкуванні у дослідженні нічого не сказано» [10: 351]. Проте саме в цій публікації українського автора даних про володіння українською і російською мовами ми не знайшли, водночас у ній безпосередньо зазначено: «За даними опитувань, проведених КМІС [Київським міжнародним інститутом соціології — С.С.] у 2003 р. (опитано 22462 респонденти, відібрані за вибірками, кожна з яких була репрезентативною для дорослого населення України від 18 років і старші), частки тих, кому легше спілкуватися українською мовою, і тих, кому легше спілкуватися російською, виявилися статистично однаковими (відмінність статистично незначуща на рівні $p = 0,05$) — приблизно по дві п'ятих дорослого населення. І майже одна п'ята опитаних потвердила, що їм однаково легко спілкуватися як українською мовою, так і російською» [29: 5]. До того ж, безпосереднє спостереження за мовною ситуацією в Україні в останні роки засвідчує, що вона стрімко змінюється, це пов'язано як зі змінами в мовному законодавстві (закон 2012 р. [7], потім його скасування і нарешті прийняття повноцінного мовного закону [6]), так і зі змінами в ментальності самих мовців. Тому дані опитування 2003 р. мають більшою мірою історичне значення, але аж ніяк не характеризують стан справ на початку 2020-х рр.

Використання неперевіраних джерел інформації, зокрема матеріалів з інтернету, спричиняє публікацію в наукових працях хибних даних про мовну ситуацію в Україні. Так, у статті іншої російської дослідниці, опублікованій 2018 р., знаходимо інформацію про те, що начебто за результатами опитування 2011 р. «за українську мову як єдину державну мову виступало 48% українців, а за дві державні мови (українську і російську) — 49% українських громадян» [20: 164]. Наведене у статті посилення виводить нас на російськомовний сайт, де така інформація справді є, але оскільки це публікація в ЗМІ, ніяких даних про параметри опитування та його репрезентативність немає. Водночас, за даними масових опитувань 2006 і 2017 рр., на які ми вже посилалися, 2006 р. за надання російській мові

¹¹ Так, авторка зауважує: «Згідно з останнім переписом населення, частка українськомовного населення України становить приблизно 67,5%, що ж стосується російськомовних громадян, то їхня кількість дорівнює 29,6%» [12: 278; див. також: 11: 351].

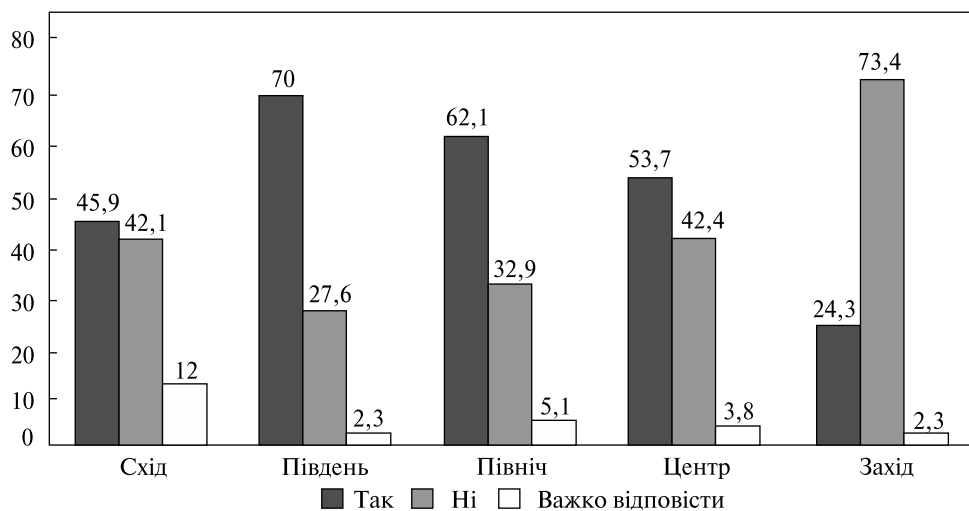
статусу другої державної або офіційної висловилися менше 43% опитаних, 2017 — близько 26%. Саме ці дані оприлюднені в наукових джерелах [1: 346—347; 24; 25]. Припускаємо, що дані за 2017 р. на момент написання цитованої статті були недоступні для її автора, але колективна монографія за проектом INTAS уже давно удоступнена не лише в паперовому, але й в електронному варіанті, а зростання кількості прихильників офіційного статусу двох мов з 43% у 2006 р. до 49% у 2011 р. вважаємо малоймовірним, особливо з огляду на подальшу динаміку.

Деякі інші автори, узагалі не наводячи абсолютно ніяких даних про реальне поширення мов в Україні, про співвідношення національного та мовного складу населення, охоче дають поради щодо бажаного напрямку розвитку білінгвізму в Україні. Пор.: «найоптимальнішим для сучасної України було б усебічне сприяння розвитку **збалансованого білінгвізму** (амбілінгвізм, еквілінгвізм)» [5: 189]. Вражає, що це думка білоруської дослідниці¹², у рідній країні якої «рівні права» білоруської і російської мов уже практично спричинили занепад національної мови.

Безперечно, мовну ситуацію в Україні загалом і особливості білінгвізму зокрема не можна оцінювати лише «на загал», у середньому, на зразок вимірювання середньої температури хворих у палаті. Її неоднорідність за регіонами України відзначає більшість дослідників, але у виокремленні конкретних регіонів є певні нюанси. Так, практично всі протиставляють переважно українськомовний захід переважно російськомовному сходові та півдню, але центральні й північні регіони окреслюють по-різному. Інколи поєднання етнокультурного та територіального підходів і знов-таки віддаленість від об'єкта дослідження спричиняють те, що, наприклад, Київську область, як більш українськомовну, зараховують до центрально-західних областей (Правобережної України), а власне Київ як більш зрусифікований — до центрально-східних (Лівобережної України), куди «певною мірою» потрапляють і Суми¹³ [36]. У дослідженнях, які ґрунтуються на аналізі конкретного фактичного матеріалу, зокрема результатів масових опитувань, найчастіше області розподілені так: захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська області); центр (Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська), північ (Київська, Чернігівська, Житомирська, Сумська області та м. Київ), схід (Дніпропетровська, Донецька, Луганська,

¹² Щоправда стаття надрукована в російському журналі.

¹³ Пор.: «Найважливіші три регіони — це: а) захід — Галичина, Буковина, Закарпаття та Волинь, б) схід та південь — Харків, Луганськ, Донецьк, Дніпропетровськ [Дніпро], Запоріжжя, Херсон, Миколаїв [в оригіналі помилково — Мукolajivs'k], Одеса та АР Крим, в) центральна Україна — центрально-західні області (правобережна Україна: Київська область, Житомир, Черкаси, Вінниця, Хмельницький) і центрально-східні області (лівобережна Україна: Полтава, Чернігів, певною мірою [в оригіналі — einigermassen] Суми) і місто Київ» [36]. У цьому розподілі привертає увагу виокремлення західних регіонів за традиційним етнографічним поділом, інших — за назвою обласних центрів, до того ж, десь загубилася Кіровоградська область.

Діаграма 1. Розподіл відповідей на запитання «Чи могли б Ви себе зарахувати до білінгвів» (2017)

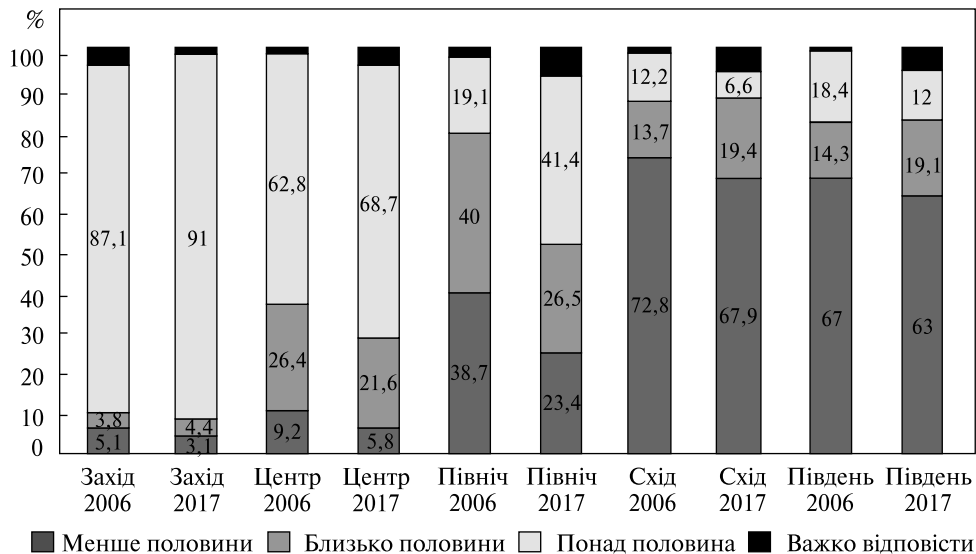
Харківська), південь (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим) [1: 242—243]. Подібність методики опитування дала змогу порівняти відповіді на ті самі запитання, отримані з інтервалом в 11 років¹⁴ і обґрунтувати доречність саме такого поділу на регіони.

В уже згаданому масовому опитуванні 2017 р. інформанти мали прямо відповісти на запитання, чи зараховують вони себе до білінгвів. Загалом близько половини опитаних (48,7%) визнали себе білінгвами, але розподіл відповідей був неоднорідним (діаграма 1): найчастіше ідентифікували себе як білінгвів жителі півдня (70%) та півночі (62,1%), рідше — центру (53,7%) та сходу (45,9%), найрідше — заходу (24,3%).

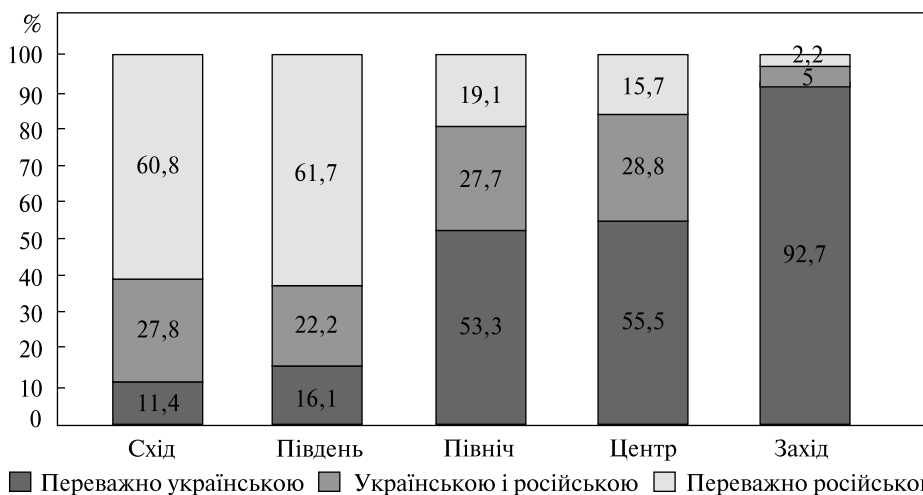
Цікаво, що це не зовсім корелює з тим, як респонденти оцінюють реальний мовний простір, у якому вони перебувають. Відповіді на запитання «Скільки людей у Вашому населеному пункті розмовляє українською мовою з родиною, друзями?» яскраво ілюструють мовні переваги жителів різних регіонів (діаграма 2), а подібність розподілу варіантів відповідей за регіонами в різних опитуваннях свідчить про об'єктивність результатів.

Помітні зміни у 2017 р. (порівняно з 2006 р.) спостерігаємо лише в північному регіоні, що ймовірно, можна пояснити певним зсувом у свідомості його жителів, які переважно є етнічними українцями з добрим знанням української мови й зараз почали частіше нею послуговуватись, що підтверджують і дані про власну мову спілкування респондентів у родині (діаграма 3) — відповіді розподілені майже однаково в жителів центрального й північного регіонів, які останнім часом виявляють більшу мовну стійкість щодо рідної мови.

¹⁴ Інформацію з бази даних опитування 2006 р. люб'язно надала Г.М. Залізник, яка координувала власне соціологічну частину в обох дослідженнях.

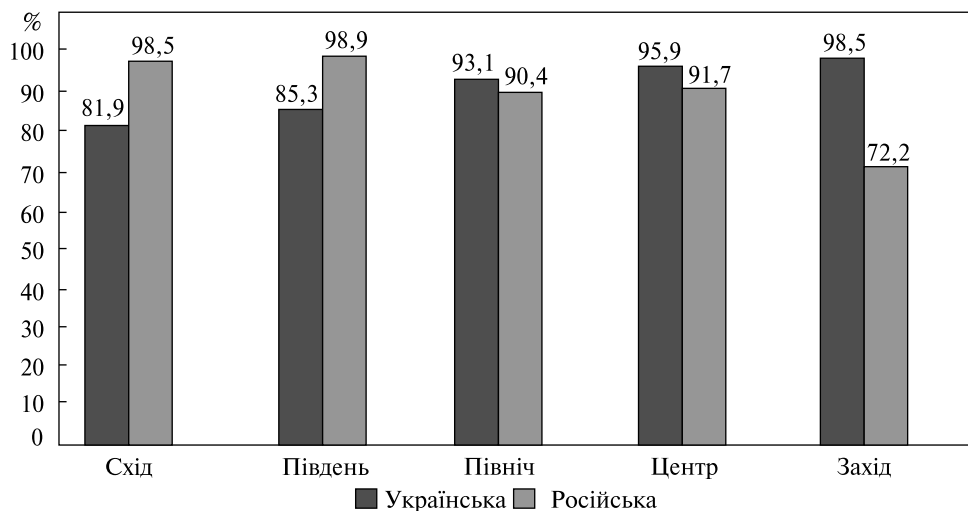

Діаграма 2. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей у Вашому населеному пункті розмовляє українською мовою з родиною, друзями?» (2006, 2017)

Діаграма 3. Розподіл відповідей на запитання «Якою мовою Ви звичайно спілкуєтесь вдома з родиною» (2017)

Оскільки у визначенні індивідуального білінгвізму основною характеристикою є те, якою мовою (мовами) людина **може** послуговуватись, погоджуємось із думкою польського дослідника Т. Ольшанського, що «дискусії [щодо мовної ситуації в Україні — С.С.] переважно сфокусовані на питанні, якою мовою людина розмовляє, замість питання, яку вона може використовувати для того, щоб читати і писати офіційні документи» [40: 8], а саме це вказує на реальну можливість населення послуговуватись мовою як державною. Для розуміння цього важливі відомості

Діаграма 4. Володіння українською та російською мовами за регіонами України (сума відповідей «дуже добре / добре / задовільно»)

щодо конкретного володіння мовами, які теж отримуємо з даних масового опитування¹⁵. Загалом респонденти досить високо оцінили власний рівень знання і української, і російської мов. На запитання «Як Ви оцінюєте свій рівень володіння українською / російською мовами?» сума відповідей «дуже добре / добре / задовільно» для української мови становила 91%, а для російської — 90%, тобто кількість одномовних в країні не перевищує 19%¹⁶, а кількість білінгвів відповідно становить 81—90%. Звісно, розподіл відповідей різниться за регіонами (діаграма 4).

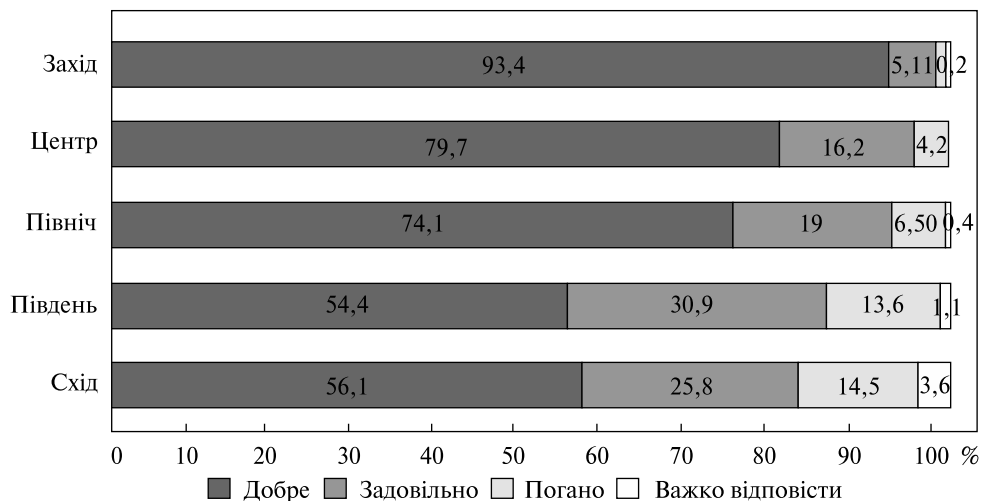
За цими даними, у центральному та північному регіонах кількість білінгвів варіює в межах 80—90% і 74—90% відповідно¹⁷; зважаючи на мовну ситуацію, кількість двомовних на сході й півдні можна вважати такою, що наближається до кількості тих, хто володіє українською (81,9% і 85,3% відповідно), а на заході, зважаючи на переважання українськомовних, — до кількості тих, хто володіє російською (близько 72%).

Це не зовсім узгоджується із самооцінкою, наведеною в діаграмі 1. Спробуємо це пояснити. У діаграмах 5—6 подано диференційовану оцінку володіння українською і російською мовами, яка засвідчує, що навіть добре та дуже добре володіння другою мовою (російською на заході — близько 40%, українською на сході й півдні — понад 50%) інформанти здебільшого не вважають основною ознакою власного білінгвізму та орієнтуються як на нього, так і на реальне використання мов. Викладене вище засвідчує,

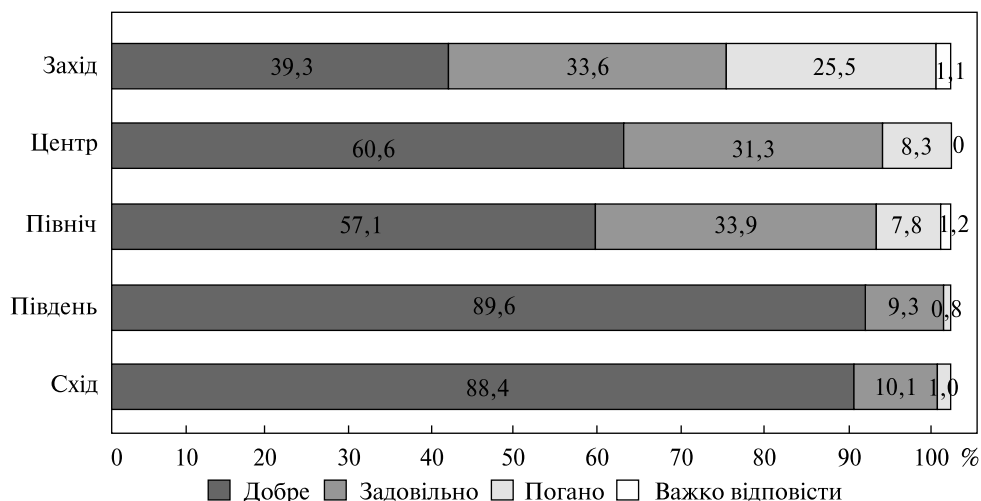
¹⁵ Звісно, усі відповіді респондентів є оцінними, тобто вказують на те, як вони сприймають той чи той факт, а не на те, яким він є насправді.

¹⁶ Формула обчислення максимальної кількості тих, хто володіє лише однією мовою: $(100\% - 90\%) + (100\% - 91\%) = 19\%$.

¹⁷ Оскільки теоретично в цих регіонах можуть бути як українсько-, так і російськомовні одномовці.

Діаграма 5. Структура володіння українською мовою (2017)

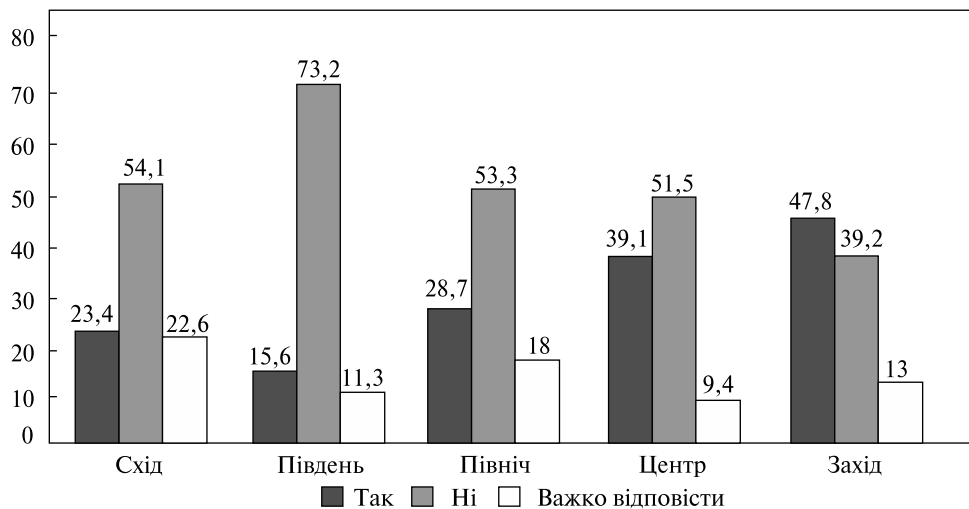

Діаграма 6. Структура володіння російською мовою (2017)

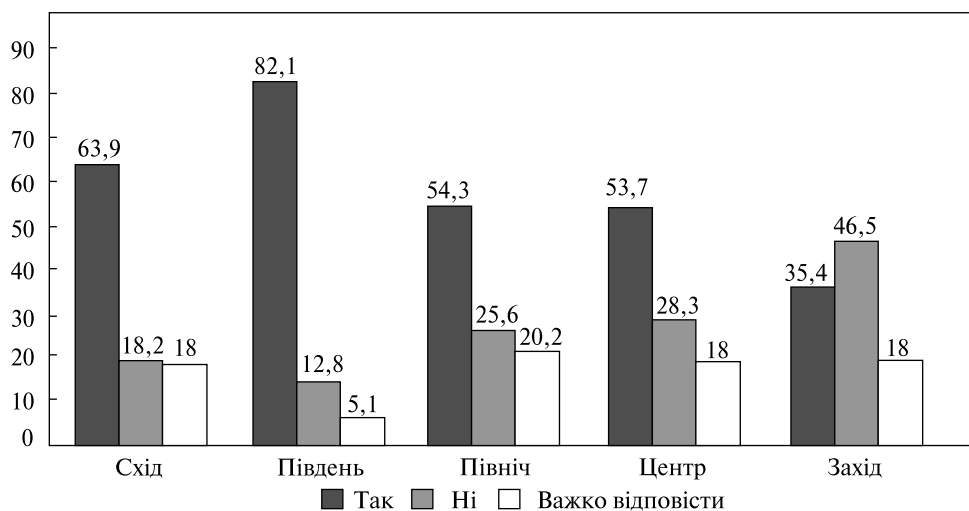
що проблема українсько-російського білінгвізму в Україні набагато складніша, ніж її можна уявити за відповідями на якесь одне запитання анкети, навіть якщо саме опитування відповідає усім вимогам соціологічної науки.

Така складна оцінка власного білінгвізму, ймовірно, пов'язана з його неоднозначним сприйняттям як суспільного явища: від майже 16% інформантів на півдні до майже 48% на заході (діаграма 7) вважають поширення на території України двох мов загрозою для її цілісності як держави, натомість від 35% на заході до 82% на сході вважають індивідуальний білінгвізм засобом запобігання мовним конфліктам (діаграма 8).

Як бачимо, найбільш занепокоєні масовим поширенням білінгвізму переважно українськомовні жителі західного регіону країни, найменше —

Діаграма 7. Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні загроза для цілісності України як держави внаслідок поширення на її території двох мов? (2017)

Діаграма 8. Якщо переважна більшість громадян України будуть білінгвами, чи дозволить це запобігти конфліктам на мовному ґрунті? (2017)

переважно російськомовні жителі півдня та сходу, відповідно структуровані й погляди на індивідуальний білінгвізм як можливий засіб порятунку від конфліктів. Зважаючи на складність питання, його оцінювання має бути комплексним.

Більшість дослідників погоджуються, що питання національності, рідної мови та реального використання мов не можна змішувати, хоча й треба вивчати в тісному взаємозв'язку. Пор.: «Усвідомлення етнічної ідентичності не можна ототожнювати з прихильністю до української мови, а прихильність до мови, у свою чергу, з достатніми мовними навичками», — погоджується німецька дослідниця [36].

За даними масового опитування 2017 р., українську мову назвали рідною 63,4% (Табл. 1), російську — 17,3%, обидві — 18% опитаних.

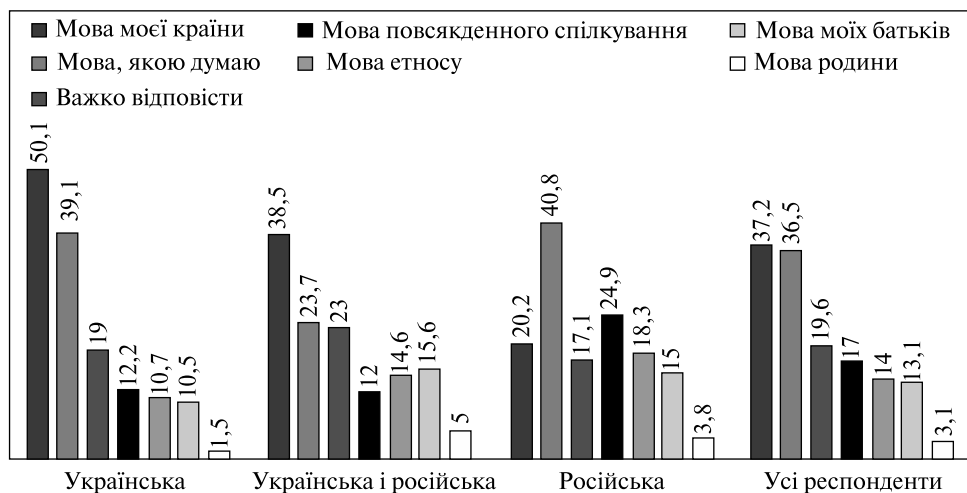
Великий відсоток осіб з двома рідними мовами серед двомовних і російськомовних свідчить про розбіжність між національною самоідентифікацією і мовою повсякденного спілкування, а також про неоднаковість уявлення про сутність поняття «рідна мова» в різних категоріях респондентів. На пряме запитання, яке було сформульовано так: «Цього року в Україні планується перепис населення. В ньому серед інших запитань буде і таке: *Ваша рідна мова. Що для Вас визначальне у відповіді на це запитання?*», респондент мав обрати не більше двох варіантів відповіді, тому сума відповідей більша за 100%. У діаграмі 9 наведено розподіл ствердних відповідей респондентів залежно від мови повсякденного спілкування.

Помітно, що розподіл варіантів відповідей у групах залежно від мови повсякденного спілкування неоднаковий: переважно українськомовні асоціюють рідну мову передусім з мовою країни (понад половина) і мовою повсякденного спілкування (майже 40%), дещо рідше з мовою батьків (майже 20%). Решта варіантів значно менш частотні. Для російськомовних найважливіша у визначенні рідної мови ознака повсякденного спілкування (близько 41%) і мова, якою вони думають (близько 25%), решта чинників мають майже однакову вагу. Найважче зорієнтуватись тим, хто спілкується обома мовами — хоча чинник «мова країни» для них найважливіший (близько 39%), однак значно менше, ніж для українськомовних, досить важливі також мова повсякденного спілкування і мова батьків.

За такого неоднозначного розуміння населенням поняття *рідна мова*, навряд чи це поняття можна використовувати для оцінювання балансу

Таблиця 1. Рідна мова опитаних (загалом і залежно від мови повсякденного спілкування)

Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?	На загал, %	Мова повсякденного спілкування		
		Українська	Українська і російська	Російська
Українську	63,4	96,4	58,4	20,7
Російську	17,3	0,6	5,3	49,3
Українську та російську однаковою мірою	18,0	2,8	33,7	28,5
Іншу	0,8	0,2	0,7	0,9
Важко відповісти	0,6	—	1,9	0,6
Загальна кількість відповідей (абс.)	2007	942	418	639
Загальна кількість відповідей (%)	100	46,9	20,8	31,8

Діаграма 9. Розподіл відповідей на запитання «Що для вас означає поняття *рідна мова*?» (загалом і залежно від мови повсякденного спілкування)

мов у реальному спілкуванні. Відповідно й однозначне потлумачення результатів перепису населення щодо рідної мови представників неукраїнських етносів (багато з них назвали рідною російську мову), як показник того, що «у функції мови міжетнічного спілкування в Україні домінує не українська, як можна було очікувати, а все ще російська мова» [36], не зовсім коректне. Згаданий факт свідчить лише про втрату мовної ідентичності багатьма представниками мовних меншин в Україні. До того ж, це суперечить сучасному українському законодавству, адже «українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України» [6].

На цьому тлі як ознаку явної політичної заангажованості можна сприйняти «турботу» білоруської дослідниці, висловлену про **всіх** російськомовних громадян України, начебто обмежених, «незважаючи на визнання сьогодні практично всіма дослідниками аксіоматичності положення про те, що мова, і передусім рідна, є одним з важливіших (а за думкою багатьох дослідників — найважливішим) складником будь-якої культури» [5: 188], у можливостях застосовувати російську мову, незалежно від того, чи ототожнюють себе ці громадяни саме з російською етнічною спільнотою. До того ж на наступній сторінці та сама авторка зауважує, що «рідна мова — одна з основних ознак етнічної (національної) належності людини, причому ознак, які особливо важливо брати до уваги під час регулювання будь-яких політичних і соціальних процесів на території поліетнічних держав» [там само: 189]. Тоді як автори, які намагалися глибоко зануритися в проблему, навпаки зауважують, що саме з боку українців «потрібні були величезні інтелектуальні зусилля, щоб протистояти тиску російської мови і за таких обставин оволодіти українською на високому рівні» [36].

Довіра до випадкових джерел інформації інколи спричиняє неточні твердження навіть у загалом досить об'єктивних публікаціях. Так, характеризуючи ситуацію в шкільній освіті до 1991 р., Т. Ольшанський зазначає, що діти зі шкіл з українською мовою навчання (як і шкіл для меншин), обов'язково вивчали російську, «тоді як лише в деяких школах, де викладали російською, діти вивчали українську» [40: 24]. Ми знаємо, що це не зовсім так. У російських школах діти вивчали українську, щоправда, за заявою батьків їх можна було від цього звільнити; української переважно не вивчали діти в школах з викладанням мовами інших меншин, бо вони замість неї вчили російську. Автор також бачить проблему в тому, що в тримільйонному Києві, де «принаймні половина населення є російськомовним» залишилося лише 6 російських шкіл [там само: 25], проте, здається, самі кияни, серед яких понад 82% українців, у цьому проблемі не бачать, оскільки усвідомлюють, що їхня російськомовність контрастує з їхнім національним самоусвідомленням і готові виправити це принаймні в дітях.

Разом із цим, прагнення українських мовознавців захистити український мовний простір, застерегти мовців від його захарашення чужорідними елементами, відстояти права української мови як державної інколи спричиняє досить категоричні твердження, які більше спираються на емоції і менше — на аналіз матеріалу. Якщо при цьому фігурують певні кількісні дані і матеріал оприлюднений в українських наукових виданнях, зарубіжні дослідники надалі аналізують його вже як достовірні кількісні показники. Так, у статті про білінгвізм в Україні, надрукованій у журналі «Еуропа Ethnica» (Відень), натрапляємо на відомості про те, що «зараз кількість носіїв [української літературної] мови становить від 50 тисяч добре освічених фахівців (письменників, журналістів, акторів, дикторів, вчителів, філологів та ін.) до 500 тисяч»¹⁸ [36] з посиланням на емоційне припущення В. Радчука у статті, надрукованій у журналі «Мовознавство», у якій автор, занепокоєний тим, що «людина, яка розмовляє чистою українською мовою, у нас велика рідкість» [21: 43], мав на увазі саме *грамотних* фахівців, спеціально виділивши це слово курсивом. У німецькомовній публікації, незважаючи на майже дослівне цитування, це прозвучало як наведення сумних статистичних даних про загальний низький рівень знання державної мови щодо країни з населенням у понад 40 мільйонів осіб.

Межі однієї статті не дають змоги висвітлити всі проблеми, пов'язані з дослідженням українсько-російської двомовності та підходами до них українських і зарубіжних науковців. Так, свідомо залишено поза увагою вивчення українського мішаного мовлення — суржику, який теж неоднозначно потлумачують дослідники і який не можна зачепити лише по-

¹⁸ Наводимо цитату мовою оригіналу: «Zurzeit liegen die Zahlen der Sprachträger zwischen 50 Tausend gut ausgebildeter Fachleute (Schriftsteller, Journalisten, Schauspieler, Radiosprecher, Lehrer, Philologen etc.) und 500 Tausend».

біжно. Ще один дуже важливий аспект білінгвізму — психолінгвістичний, у межах якого білінгвізм розглядають як явище, що «має різні корені — не тільки політичні, а й соціальні, психологічні та нейрокогнітивні» [4: 5]. Саме з урахуванням усіх чинників можна досягти поступової зміни домінантного статусу з російської мови на українську в індивідних білінгвів [там само: 16].

Отже, інтерес до українсько-російського білінгвізму як основної ознаки сучасної української мовної ситуації виявляють не лише українські, а й зарубіжні дослідники, серед яких багато таких, що щиро намагаються її зрозуміти та об'єктивно схарактеризувати, проте їхня віддаленість від об'єкта спостереження, у який практично занурені українські фахівці, нерідко спричиняє неточності в деталях цієї ситуації. Використання фактичних даних з різних джерел, які можуть мати неоднаковий ступінь достовірності, або недостатнє врахування динаміки ситуації, спотворює реальну картину. Водночас саме ці публікації, надруковані у поважних виданнях, значною мірою впливають на наукову думку. Підсумовуючи сказане, сформулюймо основні завдання української соціолінгвістики, пов'язані з вивченням українсько-російського білінгвізму та посиленням позицій української мови як державної.

Необхідно продовжити дослідження мовної ситуації в Україні, особливо звертаючи увагу на проблемні сфери, які найактивніше впливають на перерозподіл у функціональному навантаженні мов — освіту всіх рівнів, науку, культуру, засоби масової комунікації, сферу торгівлі й послуг. Слід вивчати мовні практики в регіональному вимірі за однаковою методикою, яка б поєднувала фокус-групові дослідження, анкетування, інтерв'ювання, безпосереднє спостереження за мовленням, моніторинг суспільної думки тощо. Розглядати проблему українсько-російського білінгвізму, як і вивчати мовну ситуацію в країні загалом, слід комплексно та з урахуванням динаміки, враховуючи зв'язок зі змінами мовного законодавства й політичними подіями. Звичайно, найкращим способом організації таких досліджень було б створення мережі дослідницьких груп з єдиним координаційним центром. Безперечно, така робота потребує відповідного фінансування, оскільки всі масові дослідження досить вартісні, але питання координації — безпосередньо в руках науковців.

Новим етапом у вивченні динаміки самої мови, її структурних особливостей, поряд із дослідженнями, які зараз здійснюються на матеріалі писемних джерел, може стати застосування в цій сфері соціолінгвістичних методів, зокрема масового опитування носіїв літературної мови, яке, до того ж, на відміну від опитувань, у яких задіяні представники усіх верств населення, можна реалізувати дистанційно. Під час вибіркового опитування представників окремих соціальних груп щодо їхніх мовних уподобань співробітники групи соціолінгвістики набули такого досвіду.

Не менш важливо якісно представляти результати досліджень, які вже є, не лише в Україні, але й за її межами. На жаль, зараз суспільна думка у світі про українську мовну ситуацію формується з недостатнім

урахуванням доробку українських учених, який великою мірою залишається недоступним за межами країни. Парадоксально, але за кордоном нерідко більш відомі праці молодих українських науковців, які краще володіють іноземними мовами (передусім англійською), аніж досвідчених представників середнього та старшого покоління.

Окремий напрямок — співпраця соціо- і психолінгвістів, результатом якої може стати випрацювання не лише соціально значущих, але й психологічно досконалих методик, спрямованих на посилення позицій української мови як державної.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). (2008). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ.
2. Данилевська, О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ.
3. Дель Гаудіо, С., Тарасенко, Б. (2008). Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 316—331. Київ.
4. Жаботинська, С.А. (2018). Домінантність української мови в умовах білінгвізму: нейрокогнітивні чинники. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов*, 87, 5—19. URL: https://www.academia.edu/36837995/Домінантність_української_мови_в_умовах_білінгвізму_нейрокогнітивні_чинники (дата звернення: 25.05.2017).
5. Зайцева, И.П. (2017). О необходимости гармонизации взаимодействия языков в условиях близкородственного двуязычия. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Вопросы образования: языки и специальность*, 14 (2), 187—191. URL: <https://doi.org/10.22363/2312-8011-2017-14-2-187-191>.
6. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». (2019). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 21, ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення 27.05.2021).
7. Закон України № 5029-VI «Про засади державної мовної політики» від 03.07.12. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-VI> (дата звернення: 01.11.2017).
8. Залізник, Г. (2008). Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 132—166. Київ.
9. Залізник, Г.М., Масенко, Л.Т. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ.
10. Калиновська, О. (2008). Мовна ситуація в сфері освіти. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 196—233. Київ.
11. Курохтина, Т.Н. (2020). Культурно-етнічне двуязычие на Украине как результат длительного контактирования украинского и русского языков. *Славянский альманах*, 1—2, 346—364. <https://doi.org/10.31168/2073-5731.2020.1-2.2.03>.
12. Курохтина, Т.Н. (2014). Русско-украинское двуязычие в теории языковых контактов. *Славянский мир в третьем тысячелетии*, 9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-ukrainskoe-dvuyazychie-v-teorii-yazykovyh-kontaktov> (дата звернення: 11.05.2021).
13. Масенко, Л.Т. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ.
14. Масенко, Л. (2008). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 96—131. Київ.
15. Масенко, Л.Т. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ.
16. Масенко, Л.Т. (2010). *Нариси з соціолінгвістики*. Київ.
17. Масенко, Л.Т. (2011). *Суржик: між мовою і языком*. Київ.

18. Мащок, Г.П. (2019). Статус і функції російської мови в Російській Федерації, на пост-радянському просторі і у світі: стан і перспективи розвитку. *Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ*, 213—240. Київ.
19. Нешименко, Г.П. (2003). *Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций*. Москва.
20. Овсянникова, А.А. (2018). Билингвизм как результат межъязыковых контактов на примере языковой ситуации на Украине. *Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки*, 1(789), 162—170.
21. Радчук, В.Д. (2002). Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Мовознавство*, 2—3, 39—45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/МоЗп_2002_2-3_6 (дата звернення: 11.05.2021).
22. Руда, О.Г. (2012). *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі*. Київ.
23. Соколова, С.О. (2019). Перші підсумки міжнародного проекту: досвід і здобутки. *Українська мова*, 3, 52—66.
24. Соколова, С.О. (2018). Українська мова як державна: теорія і практика. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)*, 131—145.
25. Соколова, С.О., Данилевська, О.М., Руда, О.Г. (2018). Територіальні та соціокультурні аспекти функціонування сучасних слов'янських мов як державних. *Слов'янські обрії: доп. укр. учасн. XVI Міжнар. з'їзду славістів (м. Белград, Сербія, 20—27 серпня 2018 р.)*, 9, 145—169. Київ.
26. Соколова, С.О., Залізняк, Г.М. (2018). Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*, 3, 3—19.
27. Соколова, С.О., Масенко, Л.Т., Труб, В.М., Данилевська, О.М., Руда, О.Г. (2013). Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі. *Слов'янські обрії*. Вип. 6. Ч. 1: *Мовознавство. Доповіді XV Міжнародному з'їзду славістів (м. Мінськ, Білорусь, 20—27 серпня 2013 р.)*. С. 173—196. Київ.
28. Трач, Н. (2008). Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 278—315. Київ.
29. Хмелько, В.Є. (2004). Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 32, 3—15.
30. *Язык и общество. Энциклопедия*. (2016). Москва.
31. Azhniuk, L. (2020). 'Hate speech' against the Background of Ukrainian-Russian Bilingualism. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 59—67. Wiesbaden.
32. Besters-Dilger, Juliane (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang.
33. Bovsunovska, M. (2020). Historical and Cultural Conditions of the Functioning of the Languages in the Žytomyr Region. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 199—207. Wiesbaden.
34. Danylevska, O. (2020). Socio-cultural Deformations in the Linguistic Environment in Ukrainian Schools: History and the Actual Situation. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 101—117. Wiesbaden.
35. Gasimov, Z. (2010). "Mova" und "Jazyk": Die Sprachenfrage in der Ukraine. *Osteuropa*, 60(2/4), 403—411. URL: <http://www.jstor.org/stable/44936084> (Accessed: 12.05.2021).
36. Höfinghoff, Marina. (2006). Zur Frage russisch-ukrainischer Zweisprachigkeit in der Ukraine. *Europa Ethnica*, 63(1/2), 25—32. URL: https://homepage.univie.ac.at/marina.hoefinghoff/Publikationen/Hoefinghoff/Zur%20Frage%20ukrainisch-russischer%20Zweisprachigkeit%20in%20der%20Ukraine_Europa_Ethnica.pdf (Accessed: 12.05.2021).

37. Masenko, L. (2020). Language Conflict in Ukraine. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 31—42. Wiesbaden.
38. Matveieva, N. (2020). Bilingualism and Diglossia among the Students of Kyiv's Universities. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 175—186. Wiesbaden.
39. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). (2020). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). Wiesbaden.
40. Olszański, T.A. (2012). The language issue in Ukraine: An attempt at a new perspective. *OSW Studies*, 40.
41. Pidkuimukha, L. (2020). Ukrainian-Russian Bilingualism of Anti-Terrorist Operation (ATO) Participants in a Sociokultural Linguistic Perspective. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 119—134. Wiesbaden.
42. Ruda, O. (2020). The Linguistic Situation in the Ukrainian Media as Viewed by the Public. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 89—100. Wiesbaden.
43. Schumann, Andreas von, Ivanov, Roman (Projektleitung). (2017). *Die Ukraine in den Augen Deutschlands: Bilder und Wahrnehmungen eines Landes im Umbruch*. Bureau für Zeitgeschehen (BfZ) GmbH, Berlin.
44. Sokolova, S. (2020). Bilingual Communication in Ukraine: Regional Features. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 137—156. Wiesbaden.
45. Tkachuk, T. (2020). Choosing between Ukrainian and Russian in a Multilingual Ukraine (Vinnyca Region). Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 187—198. Wiesbaden.
46. Tsar, I. (2020). The language Behaviour of Kyiv Youth in a Bilingual Environment. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 157—174. Wiesbaden.
47. Zalizniak, H. (2020). Language Situation Change in Ukraine as a Result of the Revolutionary Events of 2013 (Findings Form a Mass Survey). Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 71—88. Wiesbaden.

REFERENCES

1. Besters-Dil'ger, Iu. (Ed.). (2008). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii*. Kyiv: Vydavnychi Dim "Kyievo-Mohylians'ka academiia" (in Ukrainian).
2. Danylevs'ka, O.M. (2019). *Ukraïnska mova v Ukraïns'kii shkoli na pochatku XXI stolittia: Sotsiolingvistychni narysy*. Kyiv (in Ukrainian).
3. Del' Haudio, S., Tarasenko, B. (2008). Surzhyk: Aktual'ni pytannia ta analiz konkretnoho prykladu. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 316—331). Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka academiia" (in Ukrainian).
4. Zhabotyns'ka, S.A. (2018). Dominantnist' Ukraïns'koï movy v umovakh bilinhvizmu: Neurokohnityvni chynnyky. *Visnyk Kharkivs'koho Natsional'noho Universytetu Imeni V.N. Karazina: Inozemna Filohiia. Metodyka Vykladannia Inozemnykh Mov*, 87, 5—19. <https://www.>

- academia.edu/36837995/Домінантність_української_мови_в_умовах_білінгвізму_нейрокогнітивні_чинники (in Ukrainian).
5. Zaitseva, I.P. (2017). O neobkhodimosti garmonizatsii vzaimodeistviia iazykov v usloviiakh blizkorodstvennogo dvuiazychiia. *Vestnik Rossiiskogo Universiteta Druzhy Narodov: Voprosy Obrazovaniia: Iazyki i Special'nost'*, 14(2), 187—191. <https://doi.org/10.22363/2312-8011-2017-14-2-187-191> (in Russian).
 6. Zakon Ukraïny "Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïnskoï movy iak derzhavnoiï" (2019). *Vidomosti Verkhovnoi Rady, 21*, 81. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (in Ukrainian).
 7. Zakon Ukraïny № 5029-VI "Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky" vid 03.07.12. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-VI> (in Ukrainian).
 8. Zalizniak, H. (2008). Movni oriientatsii ta tsyvilizatsiinyi vybir ukraïntsviv. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 132—166). Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
 9. Zalizniak, H.M., Masenko, L.T. (2001). Movna sytuatsiia Kyieva: *Den' s'ohodnishnii ta pryideshnii*. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
 10. Kalynovs'ka, O. (2008). Movna sytuatsiia v sferi osvity. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 196—233). Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
 11. Kurokhtina, T.N. (2020). Kul'turno-etnicheskoe dvuiazychie na Ukraine kak rezul'tat dlitel'nogo kontaktirovaniia ukrainskogo i russkogo iazykov. *Slavianskii Al'manakh, 1—2*, 346—364. <https://doi.org/10.31168/2073-5731.2020.1-2.2.03> (in Russian).
 12. Kurokhtina, T.N. (2014). Russko-Ukrainskoe dvuiazychie v teorii iazykovykh kontaktov. *Slavianskij Mir v Tre't'em Tysiacheletii, 9*. <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-ukrainskoe-dvuyazychie-v-teorii-azykovykh-kontaktov> (in Russian).
 13. Masenko, L.T. (2020). *Konflikt mov ta identychnosti u postradians'kii Ukraïni*. Kyiv: Vydavnychi dim "Klio" (in Ukrainian).
 14. Masenko, L. (2008). Movna sytuatsiia Ukraïny: Sotsiolinhvistychnyi analiz. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 96—131). Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
 15. Masenko, L.T. (2017). *Mova radians'koho totalitaryzmu*. Kyiv: Vydavnychi dim "Klio" (in Ukrainian).
 16. Masenko, L.T. (2010). *Narysy z sotsiolinhvistyky*. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
 17. Masenko, L.T. (2011). *Surzhyk: Mizh movoiu i iazykom*. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
 18. Matsiuk, H.P. (2019). Status i funktsii rosiis'koï movy v Rosiis'kii Federatsii, na postradians'skomu prostori i u sviti: Stan i perspektivy rozvytku. *Movne Zakonodavstvo i Movna Polityka: Ukraïna, Ievropa, Svit*, 213—240. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
 19. Neshchimenko, G.P. (2003). *Iazykovaia situaciia v slavianskikh stranah: Opyt opisanija. Analiz kontseptsii*. Moscow: Nauka (in Russian).
 20. Ovsianikova, A.A. (2018). Bilingvizm kak rezul'tat mezh"iazykovykh kontaktov na primere iazykovoï situacii na Ukraine. *Vestnik MGLU. Gumanitarnye nauki, 1(789)*, 162—170. Moscow (in Russian).
 21. Radchuk, V.D. (2002). Mova v Ukraïni: Stan, funktsii, perspektivy. *Movoznavstvo, 2—3*, 39—45. http://nbuv.gov.ua/UJRN/MoZn_2002_2-3_6 (in Ukrainian).
 22. Ruda, O.H. (2012). *Movne pyttannia iak obiekt manipulyativnykh stratehii u suchasnomu ukraïns'komu politychnomu dyskursi*. Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
 23. Sokolova, S.O. (2019). Pershi pidsumky mizhnarodnogo proektu: Dosvid i zdobutky. *Ukraïns'ka Mova, 3*, 52—66 (in Ukrainian).
 24. Sokolova, S.O. (2018). Ukraïns'ka mova iak derzhavna: Teoriia i praktyka. In *IX Mizhnarodnyi konhres ukraïnistiv. Movoznavstvo. Zbirnyk naukovykh statei (Do 100-richchia Natsional'noi akademii nauk Ukraïny)* (pp. 131—145). Kyiv: Instytut mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologii im. M.T. Ryl's'koho (in Ukrainian).

25. Sokolova, S.O., Danylevs'ka, O.M., Ruda, O.H. (2018). Terytorial'ni ta sotsiokul'turni aspekty funktsionuvannia suchasnykh slov''ians'kykh mov iak derzhavnykh. *Slov''ian'ski Obrii (Belhrad, Serbiia, 20—27 serpnia 2018)*, 9, 145—169 (in Ukrainian).
26. Sokolova, S.O., Zalizniak, H.M. (2018). Osoblyvosti suchasnoï sytuatsii Ukraïny u dzerkali sotsiolohii ta sotsiolinhvistyky. *Ukrains'ka Mova*, 3, 3—19 (in Ukrainian).
27. Sokolova, S.O., Masenko, L.T., Trub, V.M., Danylevs'ka, O.M., Ruda, O.H. (2013). Typy movnoï povedinky v suchasnomu slov''ians'komu bilinhval'nomu mehapolisi. *Slov''ians'ki Obrii (Mins'k, Bilorus', 20—27 serpnia 2013)*, 6(1), 173—196. Kyiv (in Ukrainian).
28. Trach, N. (2008). Movna polityka ta movna sytuatsiia u sferi sudochynstva ta dilovodstva v Ukraïni. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 278—315). Kyiv: Vydavnychy dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
29. Khmel'ko, V.Ie. (2004). Lihvo-Etnichna struktura Ukraïny: Rehional'ni osoblyvosti i tendentsii zmin za roky nezalezhnosti. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Sotsiolohichni Nauky*, 32, 3—15 (in Ukrainian).
30. *lazyk i obshhestvo. Entsiklopediia* (2016). Moscow: Izdatel'skii tsentr "Azbukovnyk" (in Russian).
31. Azhniuk, L. (2020). "Hate speech" against the background of Ukrainian-Russian bilingualism. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 59—67). Wiesbaden (in German).
32. Besters-Dilger, J. (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang (in English).
33. Bovsunovska, M. (2020). Historical and Cultural Conditions of the Functioning of the Languages in the Žytomyr Region. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 199—207). Wiesbaden (in English).
34. Danylevska, O. (2020). Socio-cultural deformations in the linguistic environment in Ukrainian schools: History and the actual situation. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 101—117). Wiesbaden (in English).
35. Gasimov, Z. (2010). "Mova" und "Jazyk": Die Sprachenfrage in der Ukraine. *Osteuropa*, 60(2/4), 403—411. <http://www.jstor.org/stable/44936084> (in German).
36. Hofinghoff, Marina. (2006). Zur Frage russisch-ukrainischer Zweisprachigkeit in der Ukraine. *Europa Ethnica*, 63(1/2), 25—32. https://homepage.univie.ac.at/marina.hoefinghoff/Publicationen/Hoefinghoff/Zur%20Frage%20ukrainisch-russischer%20Zweisprachigkeit%20%20in%20der%20Ukraine_Europa_Ethnica.pdf (in German).
37. Masenko, L. (2020). Language conflict in Ukraine. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 31—42). Wiesbaden (in English).
38. Matveieva, N. (2020). Bilingualism and diglossia among the students of Kyiv's universities. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 175—186). Wiesbaden (in English).
39. Müller, D. & Wingender, M. (Eds.). (2020). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). Wiesbaden (in English).
40. Olszański, T.A. (2012). *The language issue in Ukraine: An attempt at a new perspective* (A. Kucinska, Trans.). Warsaw: Center for Eastern Studies (in English).
41. Pidkuimukha, L. (2020). Ukrainian-Russian bilingualism of Anti-Terrorist Operation (ATO) participants in a sociocultural linguistic perspective. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 119—134). Wiesbaden (in English).

42. Ruda, O. (2020). The linguistic situation in the Ukrainian media as viewed by the public. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 89—100). Wiesbaden (in English).
43. Schumann, A. von, Ivanov, R. (Eds.). (2017). *Die Ukraine in den Augen Deutschlands: Bilder und Wahrnehmungen eines Landes im Umbruch*. Bureau für Zeitgeschichte (BfZ) GmbH. Berlin (in German).
44. Sokolova, S. (2020). Bilingual communication in Ukraine: Regional features. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 137—156). Wiesbaden (in English).
45. Tkachuk, T. (2020). Choosing between Ukrainian and Russian in a multilingual Ukraine (Vinnicia region). In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 187—198). Wiesbaden (in English).
46. Tsar, I. (2020). The language behaviour of Kyiv youth in a bilingual environment. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 157—174). Wiesbaden (in English).
47. Zalizniak, H. (2020). Language situation change in Ukraine as a result of the revolutionary events of 2013 (Findings from a mass survey). In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 71—88). Wiesbaden (in English).

Статтю отримано 07.06.2021

Svitlana Sokolova, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
 Leading Researcher in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics,
 Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
 E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

UKRAINIAN-RUSSIAN BILINGUALISM IN UKRAINE: INSIDE AND OUTSIDE PERCEPTION

This article examines the main approaches to the study of Ukrainian-Russian bilingualism in Ukraine in research of Ukrainian and foreign scholars. Though Ukrainian and Russian are language codes represented by a large number of speakers, due to cognation and diffuse nature of bilingualism the number of communicative deviations between members of different language communities is quite low. Language situation after reestablishing Ukraine's independence in 1991 shows a shift in status of the two languages towards Ukrainian. Nevertheless, strong support of the status of Russian from the Russian Federation cannot be excluded alongside a postcolonial mentality factor which complicates the already difficult process of nationalizing the Ukrainian language.

Fragmentation of information, varying degrees of reliability and non-compliance with the historical approach, the difference in views on the function of the state language in Ukraine and Russia and minor errors in information about Ukraine may cause a distortion of the objective picture in one's research. All this brings up an idea of adjusting the functional load of languages in Ukraine towards strengthening the position of the Russian language. At the same time, comprehensive studying of the language situation in Ukraine enables the most objective evaluation of the bilingual situation placing it under different parameters and tracing its dynamics in order to determine the features of regional bilingualism.

Keywords: *bilingualism, native language, Ukrainian language, Russian language, language of everyday communication, functional load of languages, language situation.*